

प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक स्वच्छता विषयक जाणिवजागृतीची परिणामकारकता - एक अभ्यास

अजय गडम

सहयोगी प्राध्यापक गुणवंतराव देशमुख शिक्षण महाविद्यालय पुसद, जि यवतमाळ.

saaralika : विद्यार्थ्यांमध्ये आरोग्य विषयक सवयी विकसित व्हाव्यात म्हणून आरोग्याशी संबंधित विविध बाबींचा समावेश पाठ्यक्रमाध्ये विविध विषयांच्या अंतर्गत करण्यात आलेला आहे. त्यामध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये अपेक्षित वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात जाणीव जागृती व्हावी आणि त्यांचे पालन सातत्याने त्यांच्याकडून व्हावे यासाठी विविध प्रकारचे धडे शाळा स्तरावर अनौपचारिकरीत्या देण्यात येत आहेत. आजच्या यंत्रयुगात आपण विद्यार्थ्यांना आधुनिक, आरामदायी जीवनशैली बहाल केली आहे. विविध प्रकारच्या संशोधनाच्या निष्कर्षावरून स्पष्ट होते की, आरामदायी जीवनशैलीमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये मानसिक आजारांना सामोरे जावे लागत आहे. उदा. अकाली मृत्यू रक्तदाब, मधुमेह, हृदय विकार ताण हे घटकपूर्वीच्या काळी वयाच्या ५० वर्षांनंतर दिसत होते ते आज किशोरवयीन विद्यार्थ्यांमध्ये दिसून येत आहेत. या गंभीर समस्येची जाणीव शालेय जीवनातच विद्यार्थ्यांना करून देणे गरजेचे आहे. या बदलत्या जीवनशैलीला आणि आरोग्याच्या बाबतीत होणाऱ्या दुर्लक्षतेला नियंत्रित करण्यासाठी आरोग्य व शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमात नवीन दृष्टिकोन स्वीकारला आहे.

introduction %

जेणेकरून विद्यार्थ्यांमध्ये आरोग्याच्या आणि स्वतःच्या आरोग्याच्या बाबतीत जाणीवजागृती होवून सु-नागरीक जे स्वतः वैयक्तिकरीत्या स्वच्छतेच्या बाबतीत जागृत असतील तर दूषणांना देखिल यासंदर्भात जागृत करण्यासाठी कार्य करू शकतील. आपल्या भावी पिढीसमोर असलेली नव्या युगाची आव्हाने प्रभावीपणे स्वीकारण्यासाठी नवीन मनोभूमिका स्वीकारून अशा प्रकारच्या वैयक्तिक आरोग्य विषयक बाबीशी संबंधित उपक्रम शाळास्तरावर राबविण्याची नितांत गरज आहे. ज्यातून अपेक्षित फल निष्पत्ती होईल. प्रस्तुत अभ्यासक्रमात विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक स्वच्छतेच्या सवयीचा विकास या दृष्टिकोनावर भर दिला आहे. या दृष्टिकोनामुळे आरोग्याधिष्ठित शारीरिक क्षमता वाढीस लागेल, टिकेल व कार्यात्मक क्षमता व आरोग्याची प्रगती साध्य होईल.

संशोधनाचे महत्त्व व गरज -

विद्यार्थ्यांचे स्वास्थ्य आणि आरोग्य विषयक सवयीची आवश्यकता या दृष्टिकोणातून केलेल्या सर्वेक्षणामध्ये स्पष्ट करण्यात आले आहे की, विशिष्ट वयोगटातील विद्यार्थ्यांचा जन्म आणि त्यांच्या अस्वस्थतेची कारणे यांचा उपलब्ध असलेल्या आकड्यांच्या संदर्भात अभ्यास करणे गरजेचे आहे. तसेच जात, वर्ग, लिंग आणि भौगोलिक भिन्नतेच्या दृष्टिने सुध्दा याचा विचार होणे आवश्यक आहे. यासाठी अशी पाठ्यचर्या तयार करावी ज्यामध्ये विभिन्न जाती, वर्ग आणि लिंग यांच्या आधारावर शाळेमध्ये जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांची वास्तविक परिस्थिती आणि अनुभव यांचा समावेश असेल. यासंदर्भात उपलब्ध आकडेवारी आणि माहितीचे सूक्ष्म अध्ययनावरून स्पष्ट होते की, विद्यार्थ्यांचा मृत्यू आणि अस्वस्थता यासाठी मुख्यतः डायरिया, न्यूमोनिया, मेंदुज्वर आणि अन्य प्रकारचे ताप कारणीभूत आहेत आणि याचे मुख्य कारण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या स्वास्थ्य आणि आरोग्याच्या दृष्टिने आवश्यक साधनांच्या पूर्ततेचा अभाव आणि त्यांच्यामध्ये विकसित करावयाच्या अपेक्षित आरोग्य विषयक सवयींचा अभाव असल्याचे दिसून येते. यासंदर्भात अन्य जाती समूहाच्या तुलनेत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमातीच्या आणि डोंगराळ प्रदेशातील भटक्या व विमुक्त जातीच्या व्यक्तींमध्ये आई आणि बाळाचा मृत्यू दर, मुलाचे असंतुलीत स्वास्थ्य यांचे प्रमाण सर्वात जास्त असल्याचे दिसून येते. वरील सर्व प्रकारच्या संचारी रोगाचे मुख्य कारण त्यांच्या आरोग्य स्वास्थ्य विषयक सवयीकडे होणारे दुर्लक्ष आणि त्यासंदर्भात असलेली उदासीन प्रवृत्ती आहे. त्यासाठी आरोग्याच्या संदर्भात असलेली उदासीनता कारणीभूत असल्याचे दिसून येते. आणि यातूनच मग विद्यार्थ्यांमध्ये कुपोषणाची आणि वैयक्तिक आरोग्याच्या संदर्भात असलेल्या विविध समस्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण होण्यास चालना मिळते. अशा स्थितीत वरील समस्या दूर करण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांमध्ये आरोग्य विषयक आवश्यक सवयीचा विकास व्हावा यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. याच दृष्टिकोणातून प्रस्तुत संशोधन समस्येवर कार्य करणे आवश्यक आहे.

संशोधन प्रश्न -

प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक स्वच्छता विषयक जाणिव जागृतीची परिणामकारकता आहे का ?

संशोधनाची उद्दिष्टे -

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे निर्धारित करण्यात आली आहेत.

1. वैयक्तिक आरोग्याच्या स्वच्छतेकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा शोध घेणे.
2. विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक आरोग्याच्या बाबतीत जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी उपक्रम राबविणे.

3. विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक आरोग्याच्या बाबतीत जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी राबविलेल्या उपक्रमाची परिणामकारकता तपासणे.
4. विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक आरोग्य विषयक इष्ट अपेक्षित असलेल्या सवयी विकसित करणे.

संशोधनाच्या मर्यादा -

प्रस्तुत संशोधनाच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे निर्धारित करण्यात येत आहेत.

1. प्रस्तुत संशोधन जि.प.शाळेमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांप्रतेच मर्यादित राहिल.
2. प्रस्तुत संशोधनामध्ये शैक्षणिक सत्र २०१२-१३ मध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांप्रतेच मर्यादित राहिल.
3. प्रस्तुत संशोधनामध्ये विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याच्या संदर्भातील वैयक्तिक स्वच्छतेच्या सवयी संबंधी त्यांच्यामध्ये, त्यांच्या शिक्षकामध्ये आणि पालकामध्ये असलेली जाणीव जाणीव जागृती तपासण्यात येईल.
4. आरोग्याच्या संदर्भातील वैयक्तिक स्वच्छतेच्या सवयी त्यांच्या अंगी बिंबविण्यासाठी आणि जाणिव जागृती निर्माण करण्यासाठी सामूहिक उपक्रमांचे निर्धारण करण्यात येईल प्रत्येक घटकांकरिता वेगळ्या उपक्रमाची योजना तयार करण्यात येणार नाही.

न्यादर्श -

प्रस्तुत संशोधनामध्ये महागाव तालुक्यातील कासोळा केंद्राअंतर्गत उच्च प्राथमिक स्तरावरील २ शाळांमधील इयत्ता ७ व्या वर्गातील ३२ विद्यार्थी, ३२ पालक आणि ९ शिक्षकांची निवड प्रस्तुत संशोधनाकरिता करण्यात आली आहे.

संशोधनाची साधने -

प्रस्तुत संशोधनाकरिता विद्यार्थ्यांसाठी वैयक्तिक स्वच्छता विषयक जागृकता मापणी या साधनांची निर्माण करून त्याचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती -

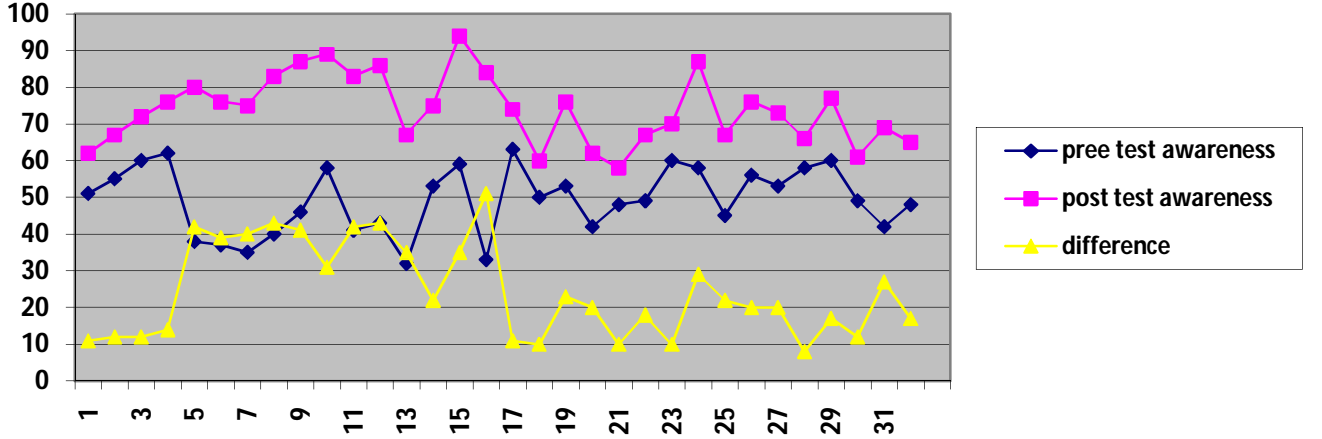
प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी प्रायोगिक पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये जिल्हा परिषद शाळेमध्ये अध्ययनरत असलेल्या विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक आरोग्याच्या संदर्भात असलेल्या वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत किती प्रमाणात जाणीव आणि जाणीव जागृती आहे शिवाय त्यांच्या वर्तनामध्ये किती प्रमाणात वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात आवश्यक असलेल्या बाबी दिसून येतात. याचा शोध सर्व प्रथम घेण्यात आला. त्यानंतर वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात असलेल्या जागरूकतेच्या बाबतीत विद्यार्थ्यांच्या सवयीवर त्यांच्या परिवारातील व्यक्तीचा शिक्षकांचा सुध्दा प्रभाव पडतो अशा स्थिती शिक्षकांची आणि पालकांची विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात जाणिव जाणीव जागृती आहे काय याचे मापण करण्यात आले. त्यांनर या विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षकांसाठी पालकांसाठी विविध प्रकारचे स्वच्छतेच्या संदर्भात असलेल्या वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीतील उपक्रम राबविण्यात आले त्यांनर पुन्हा त्यांच्या वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत त्यांच्या जाणिव जागृतीमध्ये कोणता बदल घडून आला आहे याचा शोध घेण्यात आला. आणि त्यांच्या मध्ये वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात कितीप्रमाणात परिवर्तन त्यांच्या जाणीव जागृतीमध्ये आणि प्रत्यक्ष वर्तनामध्ये नाले आहे हे पाहण्यात आले आहे. अशा प्रकारे प्रस्तुत संशोधना करिता प्रायोगिक पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन -

सारणी क्र १

विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात जाणिव जागृती निर्माण करण्यासाठी राबविलेल्या उपक्रमांचे परिणामकारकता दर्शवणारी सारणी.

क्र	पूर्व आणि उत्तर चाचणी	मध्यमान	संख्या	प्रमाण विचलन	स्वाधिनता मात्रा	टी मूल्य	सार्थकता स्तर
वैयक्तिक स्वच्छते विषयी	पूर्व चाचणी	49.2812	32	9.01337	31	10.860	०.०१ स्तरावर सार्थक + ०.०१
जाणीव जागृती	उत्तर चाचणी	73.8750	32	9.37997			

अर्थनिर्वचन -

वरिल सारणी क्र १ वरून स्पष्ट होते की, आरोग्य विषयक वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांमध्ये जाणीव जागृतीचे विश्लेषण पूर्व चाचणी आणि उत्तर चाचणीच्या साह्याने करण्यात आले आहे. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात असलेल्या जाणीव जागृतीच्या बाबतीत पूर्व चाचणीचे मध्यमान ४९.२८१ आहे आणि प्रमाण विचलन ९.०१३ आहे. तर वैयक्तिक स्वच्छता विषयक जाणीव जागृती वाढविण्यासाठी राबविलेल्या उपक्रमांतर विद्यार्थ्यांची वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात उत्तर चाचणी घेण्यात आली त्यामध्ये जाणीव जागृतीचे मध्यमान ७३.८७ आहे आणि प्रमाण विचलन ९.३७ आहे. स्वाधिनता मात्रा ३१ करिता ०.०१ सार्थकता स्तरावर असलेल्या सारणी मूल्यापेक्षा गणना द्वारा प्राप्त टी मूल्य १०.८६ अधिक आहे. याचा अर्थ असा की, विद्यार्थ्यांची वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात असलेली जाणीव जागृती ही राबविलेल्या उपक्रमामुळे वाढण्यास मदत नाली आहे, कारण पूर्व चाचणीच्या तुलनेत उत्तर चाचणीमधील वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात असलेल्या जाणीव जागृतीचे मध्यमान अधिक आहे.

निष्कर्ष -

विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात जाणीव जाणीव जागृती वृद्धीगत करण्यासाठी राबविलेल्या उपक्रमाची परिणामकारकता अधिक आहे.

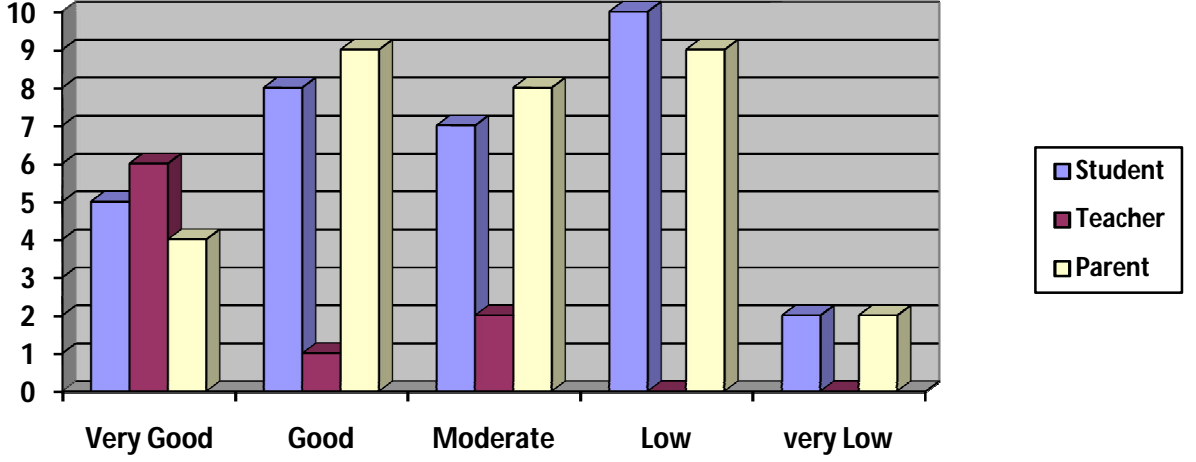
सारणी क्र २

विद्यार्थ्यांमधील पालक आणि शिक्षक यांच्यामध्ये वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात असलेल्या जाणीवजागृतीचे विवरण दर्शवणारी सारणी.

अ.क्र	वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत जाणीव जागरुकतेचे विवरण	विद्यार्थी		शिक्षक		पालक	
		संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%
1	उत्कृष्ट जागृकता	05	15.62	06	66.67	04	12.50
2	चांगली जागृकता	08	25.00	01	11.11	09	28.13
3	सामान्य जागृकता	07	21.88	02	22.22	08	25.00
4	निम्न जागृकता	10	31.25	00	00	09	28.13
5	अतिनिम्न जागृकता	02	6.25	00	00	02	6.25
	एकूण	32	100	09	100	32	100

आलेख क्र २

विद्यार्थी पालक आणि शिक्षक यांच्यामध्ये वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात असलेल्या जाणिवजागृतीचे विवरण दर्शवणारा आलेख.

अर्थनिर्वचन -

वरील सारणी क्र २ वरून स्पष्ट होते की, वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालकांची जाणीव जागृती कशी आहे यासंदर्भात प्राप्त माहितीचे विश्लेषणावरून स्पष्ट होते की, वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात उत्कृष्ट जागृकता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे शेकडा प्रमाण १५.६२ टक्के आहे, शिक्षकांचे प्रमाण ६६.६७ टक्के आहे आणि पालकांचे प्रमाण १२.५० टक्के आहे. वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत चांगली जाणीव जागृती यासंदर्भात विद्यार्थ्यांचे शेकडा प्रमाण २५.०० टक्के आहे, शिक्षकांचे प्रमाण ११.११ टक्के आहे आणि पालकांचे प्रमाण २८.१३ टक्के आहे. वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात समान्य वा समाधानकारक जाणीव जागृकतेच्या बाबतीत विद्यार्थ्यांचे प्रमाण २१.८८ टक्के आहे, शिक्षकांचे प्रमाण २२.२२ टक्के आणि पालकांचे प्रमाण २५.०० टक्के आहे. वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात निम्न जाणीव जागृती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ३१.२५ टक्के आहे, शिक्षकांचे प्रमाण ०० टक्के आहे आणि पालकांचे प्रमाण २८.१३ टक्के आहे. वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत अतिनिम्न जाणीव जागृती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ६.२५ टक्के आहे, शिक्षकांचे प्रमाण ०० टक्के आहे आणि पालकांचे प्रमाण ६.२५ टक्के आहे.

निष्कर्ष -

वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत उत्कृष्ट जाणीव जागृती असणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण सर्वाधिक, वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत चांगल्या प्रकारच्या जागृकतेमध्ये पालकांचे प्रमाण सर्वाधिक, वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत समाधानकारक जाणीव जागृतीच्या संदर्भात पालकांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. निम्न जाणीव जागृतीच्या बाबतीत विद्यार्थ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आणि अतिनिम्न जाणीव जागृतीच्या बाबतीत विद्यार्थी आणि पालकांचे प्रमाण समान आहे.

शुद्धीकरण -

प्रस्तुत संशोधनाच्या बाबतीत प्रमुख शिफारशी पुढीलप्रमाणे करण्यात येत आहेत.

1. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याच्या सवयी विकसित करण्यासाठी शाळा स्तरावर सक्रिय प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.
2. विद्यार्थ्यांच्या सवयी ह्या अनुकरणामधून दृढ स्वरूप धारण करतात अशा स्थितीत विद्यार्थ्यांच्या संपर्कात असलेल्या मार्गदर्शक व्यक्तींनी आपले आचरण त्यांच्या आरोग्य विषयक सवयीवर अनुकूल प्रभाव टाकेल अशा प्रकारचे असणे गरजेचे आहे.
3. विविध विषयाच्या अंतर्गत अध्ययन अनुभव देत असताना त्यातील आरोग्य विषयक मूल्यांच्या संदर्भात प्रभावी अध्ययन अनुभवांची योजना तयार करावी आणि त्याला प्रत्यक्ष कृतियुक्त शिक्षणाची जोड दिल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये आवश्यक सवयी विकसित होण्यास मदत होईल.
4. आरोग्याच्या बाबतीत जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी सातत्याने विविध प्रकारच्या त्रिभांजेचे अनुभव जन्य व्याख्यानांचे आयोजन करण्यात यावे.
5. शाळेचा परिसर स्वच्छ नीटनेटका कसा राहिल याकडे सर्व शिक्षकांनी आणि सामाजिक घटकांनी लक्ष द्यावे.
6. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याची तपासणी सातत्याने करण्यात यावी आणि त्यांच्या आरोग्याच्या दृष्टिने काय गरजेचे आहे याचे मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांबरोबरच त्यांच्या पालकांना करण्यात यावे.
7. विद्यार्थ्यांच्या परिसरातील व्यक्तींच्या आरोग्य विषयक सवयीचा प्रभाव विद्यार्थ्यांवर पडतो अशा स्थितीत विद्यार्थी ज्या परिसरामध्ये राहत आहे त्या परिसरातील लोकांमध्ये आरोग्य विषयक जाणिव जागृकता निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे सामाजिक कार्यक्रम स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून कार्यान्वित करण्यात यावेत.

संदर्भ ग्रंथ

1. Ministry of Human Resource Development. 1986. National Policy on Education, New Delhi,
2. National Curriculum Framework NCERT, 2005 for School Education, New Delhi.
3. Position paper National Focus Group NCERT, health education. New Delhi.
4. State curriculum frame work for school education 2010, MSCERT, Pune